

OM “BUK FRA FAAR AT SKILLE”

Et materialfilologisk eksempel fra AM 76 8vo, med en leksikografisk note

Af Britta Olrik Frederiksen

On separating goat from sheep: In the first part of the article it is demonstrated that a couple of marginal drawings in MS AM 76 8vo (ca. 1470) have hitherto been misinterpreted – one as a ram’s head instead of a goat’s – because their connection with the text next to them was ignored. – On the basis of the textual evidence of the earlier stages of the authorized Danish Bible and its Greek source it is argued in the second part that the Danish buk in the phrase at skille fårene fra bukkene (‘to separate the sheep from the goats’) means ‘(he-)goat’ rather than ‘ram’, as stated in the major dictionaries.

Citatet herover, der er lånt fra J.L. Heibergs *En Sjæl efter Døden*,¹ indvarsler ikke en kommentar til den siddende danske statsministers bibelske sprogbrug.² Evangeliets skelnen mellem får og bukke skal nok berøres nedenfor; men hensigten er først og fremmest at vise med et eksempel at parateksten i et middelalderligt håndskrift fortjener – i ordets bogstaveligste forstand: kritisk – analyse fordi paratekst og tekst kan høre uløseligt sammen. Med ‘paratekst’ menes håndskriftelementer som marginalhen-visninger, udhævninger med rødt, pegende hænder, illustrationer og lign., der først for alvor er gjort til studieobjekt af den såkaldte materialfilologi eller New Philology, dvs. den nyere filologiske skole der interesserer sig for håndskrifter som hele historiske dokumenter, hvis oprindelige funktion og miljø man håber at kunne spore sig ind på ved fx at granske tekstsammensætning, layout og paratekst.³

Eksemplet er hentet fra det danske blandingshåndskrift AM 76 8vo (tilhørende Den Arnemagnæanske Samling på Københavns Universitet). Det havde længe før New Philology’s manifest fra 1990 påkaldt sig interesse

¹ Mortensen 1990, 72.

² Hvorom fx Jarvad 2006, 170.

³ Jf. først og fremmest Carlquist 2004 og Hansen 2006.

som samlet bog, og det har hele to gange været udgivet i sin fulde udstrækning, den ene gang med titel efter sit formodede oprindelsesmiljø, "En klosterbog fra middelalderens slutning" (Kristensen 1933), den anden gang efter sin formodede oprindelige funktion, "A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century" (Kroon et al. 1993); både miljø og funktion har dog hidtil unddraget sig sikker historisk fiksering. Håndskriftet dateres til ca. 1470⁴ og har som sin hovedtekst den gammeldanske *Lucidarius*, en slags middelalderlig encyklopædi i dialogform. Uden om grupperer sig en mængde længere eller kortere tekster af blandet religiøst og verdsligt, men gennemgående lidet lærd indhold; nogle er på latin, andre på dansk, og nogle er i prosa, mens andre er på vers og endda lejlighedsvis ledsaget af noder.

Modsat 1993-udgaven, der både gengiver håndskriftet i farvefaksimile og teksttransskription, bringer 1933-udgaven kun teksttransskription. Som den omhyggelige udgiver Marius Kristensen var, snyder han dog ikke læseren helt for oplysninger om parateksten, således heller ikke med hensyn til de små tegninger ud for fjerde- og tredjesidste samt sidste linje på det her givne blad 25r, hvis fire nederste linjer tilsammen udgør en af håndskriftets utallige småtekster. Om tegningen i højre rand ud for fjerde- og tredjesidste linje meddeler han at den forestiller "en fakkel (med rød flamme)", og om højre rand efter sidste linje at "[h]er er tegnet et vædderhoved".⁵ Det virker ved første øjekast som ganske objektive iagttagelser, og alligevel må man bestride deres rigtighed og tilstrækkelighed, i al fald hvis man sætter dem i relation til teksten inde i spalten.

I fjerde- og tredjesidste linje lyder den *Quinque virgines prudentes et quinque fatue videlicet*. Der alluderes her utvetydigt til lignelsen om de ti brudepiger i Matt 25,1-13 (som Marius Kristensen tilmed selv henviser til i sin udgaves kommentarsektion)⁶: de fem forudseende, der tog både lamper og olie med sig da de gik ud for at møde brudgommen, og de fem tåbelige, der kun havde taget lamper, ikke olie, med sig, og som fandt døren til bryllupssalen smækket i da de omsider nåede frem efter en ekstra tur til købmanden. Ud fra denne tekst kan der være ringe tvivl om at randtegningen skal forestille en olielampe og ikke en fakkel.

Sidste linje bringer anden halvdel af den opregning af *virgines* som er bebudet med ordet *videlicet* i tredjesidste linje: de fem tåbelige piger med *Synago<ga>* (jødedommen/den gamle pagt) i spidsen fulgt af dødssynderne *superbia* 'overmod', *gula* 'frådseri', *avaricia* 'begærlighed' og *luxuria* 'vellyst'. Betydningen af *luxuria* gør det umiddelbart forståeligt at denne

⁴ Jf. Kroon et al. 1993, ix.

⁵ Kristensen 1933, 42 note 5 og 6.

⁶ Kristensen 1933, 246.

synd har bukken som et af sine attributter i den kirkelige kunst.⁷ Til gengæld er man nødt til at vide at bukken/geden også er ikonografisk attribut til den personificerede *Synagoga*, sådan som det fx fremgår af en tegning i abbedissen Herrad von Landsbergs *Hortus deliciarum* fra anden halvdel af det 12. århundrede, hvor *Synagoga* sidder på venstre side af den korsfæstede Jesus med et gedekid på skødet, eller som det fremgår af en historiseret initial i et homiliar fra det 12. århundrede, hvor *Synagoga* står med en slagtekniv langt nede i halsen på kiddet.⁸ Både kniv og kid menes i snævrere forstand at symbolisere den virkningsløse gammeltestamentlige offerkult modsat Jesu offerdød på korset, der havde varig virkning.⁹ Endnu et formentligt vidnesbyrd om at bukken/geden står for det sinistre i kristen kontekst, er sammenstillingen senere i Matt 25 af bukkene med de fordømte ved verdensdommen: "Når Menneskesønnen kommer i sin herlighed og alle englene med ham, da skal han tage sæde på sin herligheds trone. | Og alle folkeslagene skal samles foran ham, og han skal skille dem, som en hyrde skiller fårene fra bukkene; | fårene skal han stille ved sin højre side og bukkene ved sin venstre [hvorfra de fordømte ifølge kapitlets slutning skal sendes til den evige ild, som er bestemt for Djævelen og hans engle]" Matt 25,31-33. Under disse omstændigheder kan der være ringe tvivl om at randtegningen nederst på blad 25r skal forestille hovedet af en (gede)buk og ikke en vædder. Kigger man grundigt efter, vil man også bemærke at det er udstyret med hageskæg, og hageskæg er netop et af de få umiddelbart synlige træk der adskiller gedegruppen fra den nærstående fåregruppe inden for familien *Bovidæ*.¹⁰

Marius Kristensen¹¹ fortæller ikke sine læsere at der også følger en tegning efter opregningen i næstsidste linje af de fem kloge *virgines*: *Ecclesia* (den kristne kirke/den nye pagt), de tre teologiske dyder *fides* 'tro', *caritas* 'kærlighed' og *spes* 'håb', samt alle dyders moder *humilitas* 'ydmyghed'.¹² Muligvis har han forvekslet korset for enden af linjen med det lignende redaktionelle tegn, som stedvis bruges til indvisning af tekst fra marginen til klummen (fx 10r25-26 til 10r14, 24r18-22 til 23v25 og 60v24 til 61r5); men der fornemmes ingen tekstmangel i denne linje, der er ingen marginaltilføjelser i nærheden, analogien med den foregående og følgende linje taler for tydning af figuren i linjens slutning som en illustration, og analogien med den følgende linje gør nærmest tilstedeværelsen af et kors obligatorisk. For

⁷ Jf. fx Schiller 1976, 51, Dahlby 1985, 191.

⁸ Jf. Schiller 1976, 52 og 61 med planche 111 og 142.

⁹ Jf. Schiller 1976, 52.

¹⁰ Jf. Hørring 1918, 638.

¹¹ Kristensen 1933, 42.

¹² Jf. fx Dahlby 1985, 186, 188.

ligesom bukken/geden både er velkendt attribut til en af de i sidste linje opregnede laster og til den personificerede *Synagoga*, således er korset både almindeligt attribut til dyderne *fides* og *humilitas* i næstsidste linje¹³ og til den personificerede *Ecclesia*, som det fx ses på de tidligere nævnte plancher 111 og 142 hos Schiller 1976, hvor *Synagoga* med bukken begge steder er modstillet *Ecclesia* med en korsstav.¹⁴

Quinque virgines-teksten nederst på blad 25r synes at adskille sig fra alle andre tekster i AM 76 8vo bortset fra *Lucidarius* ved at være udstyret med regulære illustrationer. Illustrationernes uanselighed er rigtig nok også omvendt proportional med vigtigheden af det budskab som de i forening med ordene formidler, eller i det mindste bidrager til pædagogisk at understrege. Det er intet mindre end en prædiken om frelse eller fortabelse: der er den nye pagt og dyderne på den ene side, på den anden den gamle pagt og lasterne, og hvis ikke man selv vælger rigtigt, er døren til frelsen smækket i.¹⁵

Ovenfor er det forsigtigt antaget at de bukke som fårene ifølge Matt 25 skal skilles fra, er gedebukke. Denne antagelse kræver en afsluttende note, for så vidt som den er fejlagtig hvis man henholder sig til *Ordbog over det Danske Sprog* (bd. 3, 1921, hvortil tolkningen i *Den Danske Ordbog*, bd. 1, 2003, formentlig læner sig). Her er det på Matt 25,32-33 funderede udtryk at *skille fårene fra bukkene* anbragt under en underbetydning af substantivet *buk* ('navn på hannen af forskellige dyr'), som i nutiden kun er dialektalt belagt: 'hannen hos fårene; vædder'.¹⁶

Det fremgår ikke entydigt af ordbogsartiklen hvorpå tolkningen 'vædder' grunder sig. At den skulle skyldes oversættelseshistoriske overvejelser, er i al fald lidet sandsynligt. Efter en rask ekspedition til de vigtigste milepæle i den officielle danske bibeloversættelses historie¹⁷ og et blik bagud til Det Nye Testaments græske grundtekst må man nemlig slutte at ODS' tolkning forudsætter et kors for tanken: det at ordet *buk* i Matt 25,32-33 i tidens løb skulle have skiftet betydning fra 'ged' til 'får'.

¹³ Jf. fx Dahlby 1985, 186, 188.

¹⁴ Jf. Dahlby 1985, 115, Gotfredsen & Frederiksen 1987, 286.

¹⁵ Det foregående er en uddybelse af kommentaren til *Quinque virgines*-teksten i det kommende essay- og kommentarbind til Kroon et al. 1993. Essay- og kommentarbindets kommentarsektion hviler på et udkast som den nu afdøde mediævalist Christopher Hohler affattede i begyndelsen af 1980'erne. Allerede her er dele af Marius Kristensens tolkning korregeret.

¹⁶ Jf. ODS I. *Buk* 1.2 og DDO *buk*¹. I ODS', men ikke DDO's, artikel om ordet *får* er udtrykket logisk nok placeret under oplysningen om at *får* ofte specielt bruges om hundeyret (ODS *Faar* 1). Af ræsonnementet nedenfor følger at denne placering er uvis.

¹⁷ Hvorom fx Skautrup 1944-1970 2, 149-155, 286-288, 3, 17, 101-103, 4, 31 og Kruse-Blinkenberg 1978, 16-21.

Tilsyneladende er det først 1819-oversættelsen af Det Nye Testamente der gennemfører ordet *buk* i hele passagen Matt 25,32-33 (dvs. vers 32: "... han skal skille dem, som en hyrde skiller fårene fra bukkene" og vers 33: "fårene skal han stille ved sin højre side og bukkene ved sin venstre"). Før den tid optræder altid et ord for 'ged' af en art i vers 33, hvilket hindrer tolkningen 'vædder' af *buk*, hvis det samtidig er brugt i vers 32. Det er det i 1732- og 1647-biblerne, som begge har *kid* i vers 33 (jf. at *kid* ifølge ODS og Kalk. ikke har belæg for betydningen 'unge af får'). Forud for disse to bibler er *kid* og *geder* enerådende på bukkenes plads (ligesom 'geder' er det i fx den svenske, norske og engelske bibel, såvel King James 1611 som den moderne standardversion):¹⁸ 1607-versionen har henholdsvis *kid* i vers 32 og *små kid* i vers 33 (jf. nedenfor om den græske tekst), og både 1524-, 1529-, 1550- og 1589-versionerne gennemfører *geder*.

Også i den græske grundtekst gælder evangeliets adskillelse 'får' på den ene side og 'geder/kid' på den anden. Om de dyr der skal stilles ved hyrdens højre side, bruges glosen πρόβατον, der i nytestamentlig sammenhæng menes slet og ret at betyde 'får',¹⁹ og om de dyr, der skal stå til venstre, bruges i vers 32 ἔριφος 'kid, han-ged' (her i pluralis dog formentlig blot 'geder'),²⁰ i vers 33 diminutiven ἐρίφιον 'kid' (her dog antagelig om ged);²¹ den sidste glose forekommer også som variant i vers 32.²²

Hvorfra eller hvorfor ordet *buk* er kommet ind i den danske bibel, skal ikke efterforskes nærmere her. Fra Luther-bibelen (1545),²³ som bruger *Bock* både i Matt 25,32 og 25,33, er det ikke videre sandsynligt at ordet stammer, eftersom denne tekst ikke synes at have spillet nogen afgørende rolle for den officielle danske bibel siden 1500-tallet.²⁴ Var den endelig kilden, ville det vel at mærke ikke i sig selv berettige til at man tillagde det danske *buk* betydningen 'vædder' selv om *Bock* kan betyde 'vædder' på tysk.²⁵ I Grimms ordbog er Matt 25,32 udtrykkelig nævnt blandt de bibelske belæg på brug af *Bock* i en af betydningerne τράγος 'gedebuk', χίμωρος 'gedebuk (ung) ged', ἔριφος og ikke χριός 'vædder', aries d.s.²⁶ – Strengt taget behøver den med 1647-bibelen indførte ordbrug vel ikke at have anden forklaring end redaktøren Hans Svanes forståelige ønske om på den ene side ikke at overbetone størrelsesforskellen mellem dyrene på hyrdens højre og

¹⁸ Jf. www.biblegateway.com.

¹⁹ Jf. Arndt & Gingrich 1957 πρόβατον.

²⁰ Jf. Arndt & Gingrich 1957 ἔριφος.

²¹ Jf. Arndt & Gingrich 1957 ἐρίφιον.

²² Jf. Nestle 1932, 70.

²³ Jf. www.biblegateway.com.

²⁴ Jf. fx Kruse–Blinkenberg 1978, 21.

²⁵ Jf. DWB *Bock* 1.

²⁶ Jf. DWB *Bock* 3.

venstre side, på den anden at få udtrykt den medbetydning af 'maskulinum' som ligger i det græske substantiv ἄρρεν. Det bibelske billede virker åbenlyst mere velafbalanceret i 1647 (får over for bukke og kid) end i 1607 (får over for kid og små kid).

Det ville have kastet et forsonende skær over Marius Kristensens tydning af randtegningen i AM 76 8vo som et vædderhoved, hvis ODS' artsbestemmelse af evangeliets onde dyr havde haft universel gyldighed. Det ser den under ingen omstændigheder ud til at have, og mindst af alt er den brugbar over for den bibeltekst, der var den aktuelle for skriveren af *Quinque virgines*-teksten, *Vulgata*, hvor der svarende til får og bukke i Matt 25,32-33 bruges former af gloserne *ovis* 'får' og *haedus* '(ung) ged'. Ifølge ordbøgerne overlapper de ikke hinanden semantisk, ironisk nok dog med den ene undtagelse at *ovis* på enkelte steder i Det Gamle Testamente (og kun én gang i *Vulgata*-versionen) kan bruges som samlebetegnelse for de to dyrearter.²⁷

Litteraturliste

1. Danske bibeludgaver:

- 1524=Bertil Molde & Volmer Rosenkilde (ed.) 1950, *Thet Nøye Testamenth: Christiern II's nye testamente Wittenberg 1524*, København (*Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden 1*).
- 1529=Bertil Molde & Volmer Rosenkilde (ed.) 1950, *Det Ny Testamente oversat af Christiern Pedersen Antwerpen 1529*, København (*Danske Bibelarbejder fra Reformationstiden 2*).
- 1550=*Biblia, Det er den gantske Hellige Scrifft, vdsæt paa Danske*, København [faksimileudgave København 1928].
- 1589=*Biblia: det er, Den gantske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc Prentet effter Salige oc Høylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II. Befalning*, København.
- 1607=*Biblia, paa Danske, det er den gantske hellige scriftis Bögger igenem seete med fljyd effter den Ebræiske oc Grækiske text etc. det negste mueligt vaar, oc effter som de paa andre atskillige Tungemaal vaare best udsatte: effter vor allernaadigste Herris K. Christian den IIII. Christelig Befalning*, København.
- 1647=*Biblia, paa Danske, det er: Den gandske hellige Skriftis Bögger, paa ny igiennemseete, med fljyd, efter den Ebræiske og Grækiske text, det næste mueligt var [...] efter vor Allernaadigste Herris, Kong Christians den IV. Christelige Befalning*, København.

²⁷ Jf. Thesaurus Ovis I A 1 c.

1732=*Biblia, det er den gandske Hell. Skriftes Bøger, ved [...] Kong Christian den Siettes christelige Omsorg, med Fliid og efter Grund-Texten nøyere end tilforn efterseete og rettede*, København.

1819=*Vor Herres og Frelzers Jesu Christi Nye Testament: ved Kong Frederik den Siettes christelige Omsorg med Flid efterseet, og rettet efter Grundtexten*, København.

Hvor ikke andet er anført, citeres Bibelen på dansk efter den autoriserede udgave af 1992 (*Bibelen: Den hellige Skrifts kanoniske Bøger*, København 1993).

2. Andet:

Arndt, William F. & F. Wilbur Gingrich 1957, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago.

Carlquist, Jonas 2004, "Medieval Manuscripts, Hypertext and Reading: Visions of Digital Editions", *Literary and linguistic computing: journal of the Association for Literary and Linguistic Computing* 19,1, 105-118.

Dahlby, Frithiof 1985, *Symboler i kirkens billedsprog*, København.

DDO=Ebba Hjorth et al. 2003-2005, *Den Danske Ordbog* 1-6, København.

DWB=Jacob Grimm et al. 1854-1971, *Deutsches Wörterbuch* 1-[17], Leipzig.

Gotfredsen, Lise & Hans Jørgen Frederiksen 1987, *Troens billeder: Romansk kunst i Danmark*, Herning.

Hansen, Anne Mette 2006, "Senmiddelalderlige bønnebøger: kulturarv og andagtsbøger", *Studier i Nordisk* 2004-2005, 89-102.

Hørring, R. 1918, "[del af artiklen] Faar", *Salmonsens Konversationsleksikon*² 7, 638-639.

Jarvad, Pia 2006, *Bevingede Ord, Grundlagt af T. Vogel-Jørgensen*⁷, København.

Kalk.=Otto Kalkar 1976. *Ordbog til det ældre danske sprog* 1-5², 6, København.

Kristensen, Marius (ed.) 1933, *En klosterbog fra middelalderens slutning* (AM 76, 8°), København (*Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur* 54).

Kroon, Sigurd et al. (ed.) 1993, *A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century 1: Transcription and Facsimile*, Lund.

Kruse-Blinkenberg, Lars 1978, *Dansk Bibelsprog 1716-1740*, København (*Skrifter udgivet af Københavns Universitets Institut for Religionshistorie* 3).

Mortensen, Klaus P. (ed.) 1990, *Johan Ludvig Heiberg: Nye Digte · 1841, Reformationskantaten 1839*, København.

- Nestle, Eberhard (ed.) 1932, *Novum Testamentum Graece et Latine*¹¹, Stuttgart.
- ODS=Verner Dahlerup et al. 1919-1956, *Ordbog over det danske Sprog* 1-28, København.
- Schiller, Gertrud 1976, *Ikonographie der christlichen Kunst* 4,1: *Die Kirche*, Gütersloh.
- Skautrup, Peter 1944-1970, *Det danske Sprogs Historie* 1-[5], København.
- Thesaurus=*Thesaurus linguae Latinae* 1-, Leipzig 1900-.
- Vulgata=Robert Weber (ed.) 1983, *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*³, Stuttgart.